

200 שנה לאנציקלופדיה הצרפתית

(1751—1951)

בשנת 1751 הופיע בפאריס הכרך הראשון של שורת כרכים, בתבנית פוליו, שבשערו היה כתוב: * „אנציקלופדיה, או מלון מושכל של המדעים, האמנויות והאומנויות, ע"י חברה של אנשי-עט, ערוכה בידי דידרו, והחלק המתימטי — בידי ד'אלנבר". מפעל זה, שהכנתו נמשכה שנים רבות, היה לאחד הגורמים החשובים ביותר בתולדות אירופה של 200 השנים שלאחר-כך וממנו פינה לתקופה שאנו נוהגים לקרוא לה תקופת ההשכלה. בשדה-הפעולה זה נתוועדו הוגי-הדעות שברצונם היה להשפיע על הלך-הרוחות, להתריע נגד מה שנראה להם עלוב ומעליב לרוח-האדם, להילחם במרץ, בעקשנות ובחירוץ-נפש ממש נגד המשטר הקיים; מהם יצאו למלחמה זו בחצי-לעג שנונים, כמו וולטר, מהם בהתלהבות שבלב, כמו רוסו, ומהם מתוך חישוב השעה ההיסטורית, כמו ד'אלנבר. ביחד היוו חיל רב-כוחות, שעשה את שלו עד לנצחון.

למרות שפע הידיעות שנאגר באותה אנציקלופדיה, תיראה בודאי תמוהה בעיני הקורא של היום, הרגיל שכל ענין בספר מסוג זה מוסבר לו בקצרה ותוך מיצוי העיקר שבו, ועד כמה שאפשר באופן אובייקטיבי וללא משוא-פנים או, חלילה, פולמוס, והנה הפותח — הזוכה להחזיק בידו ולפתוח — כרך אחד מתוך השלשים וחמישה של האנציקלופדיה הזאת יתמה: הרי לפניו ערב-רב של ערכים, מהם מחקרים מעמיקים בתכנם ומזהירים בסגנונם בפילוסופיה ובמדעי-הטבע — וליד אלה חומר לקוי, בלתי-מעובד, בלתי-ערוך, שחותם הקומפילציה הבלתי-מאומנת עליהם, ליקויים אלה נבעו מתוך המסיבות המיוחדות שבהן הוכשר החומר; במלחמת-התנופה של האנציקלופדיה היה הדבר החשוב ביותר לעורר את הקורא למחשבה, לאחר ששללו את הדעות המקובלות, ולעומת מטרה זו לא השגיחו בקטנות כגון דיוק או אחדות-העריכה, ואמנם, מגרעות אלה כמוהן כאין כשבאים לבחון את ערכו ההיסטורי של המפעל; וקודם שנוכל להבין אותה, הרינו מצווים לסקור את הרקע החברתי-ההיסטורי שבו צמח, ולהבין את העקשנות המיוחדת-במינה של האיש דידרו.

צרפת של אמצע המאה ה-18 הריהי שם-דבר לעריצות עיוורת, שמטרתה אינה

Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers.

רכישה כי אם בזבזו קל־דעת, ולשחיתות־המידות של חוגי האצולה, שהשפעתה החלה להיות מורגשת גם אצל פשוטי העם. סמל התקופה הוא המלך לואי ה־15 (שנות מלכותו 1715—1774), שהיה נמלך לא במדינאים כ־אם באהובותיו, ושהניח כי פאר ושעשועים הם ראשונים־במעלה ודוחים כל ממשל הגיוני. הוא שפיתח את סיגנון הרוקוקו, שהלם את הלך־הרוח הזה בהצטעצעות שבו, בעידון המופרז שמעניקים לכל פרט דיקורטיבי: כך נבנו הארמונות וסודרו הגנים, כך התלבשו אנשים ונשים וילדים, כך דיברו והחזו קידות. עד שנדמה לרוב העם: אכן, אלה הם סדרי עולם, שעשועים במקום עבודה, מסיים במקום תיכנון יוצר, סחיטה במקום שהמסים לא הספיקו. ואם תאמר: ההון הלאומי יתבזבז ויכלה? הבלים! ה„אספסוף“, כלומר המוני העם, יזיעו עוד קצת ואיך־שהוא ימלאו את החסר! העיקר — ליהנות מן החיים, כי מה לו לאדם אם לא תענוגות־בשרים ושפע כל טוב וכל בושם. ומי יחשוב מה ילד יום; „אחרי המבול!“ — זו אמרתו המפורסמת של המלך קל־הדעת. כך היתה צרפת. אך עוד היו בה יחידים שראו נכוחה. בגעגועים הביטו אל מעבר לתעלת לה־מאנש, אל בריטניה הגדולה, כפי שנקראו אנגליה וסקוטיה מאז איחודן ב־1707. לפני אותה תקופה היתה אף אנגליה שטופה בחיי הוללות, שהרי חיקתה את ה„תרבות“ הצרפתית של המאה ה־17, שבה תפסה הצורה החיצונית את מקום התוכן האמתי. אבל עתה הרי זו ממלכה פורחת וצועדת קדימה: מאז „המהפכה המהוללת“ משנת 1688 נתפתחה כאן צורת־ממשל, שהיתה עתידה להביא לידי דמוקרטיה, שבה המלך אינו אלא סמל גרידא.

ואכן, הפילוסופים, אנשי הסאטירה וכותבי ההיסטוריה של אנגליה הם שהכשירו את התקופה החדשה הנכספת של צרפת. כי אותו קומץ צרפתים לא הסתפק בגעגועים, אלא התעמק בדרכי האנגלים לשם לקח. האישיות החשובה להם ביותר למטרה זו היה ג'ון לוק (1632—1704): פילוסוף זה פיתח את השיטה האימפירית, כעין מחאה לפילוסופיה הספקולטיבית, לרציונליזם. מטרתו היתה בעיקר חינוכית, הוא שאף לברר לבני־האדם כי אין טעם לדרוש „מה למעלה ומה למטה“, אלא עליהם לבסס ולהרחיב את תחום הידיעות הנקנות מתוך נסיון־החשים. תנועת ההשכלה האירופית ראתה בלוק את אביה הרוחני, כי מתוך תורתו סיגלה לעצמה עיקרים אחדים, שאפשר לנסחם בקצרה: (1) כל מושגיו ורעיונותיו של האדם תלויים במה שנמסר לו בעזרת חושי; (2) כל־שלטון שבעולם מבוסס על הסכמתם של הנשלטים; (3) אין זכות לקניין פרטי אלא למי שזוכה בו כתגמול לעבודה; (4) אי אפשר לה לשום חברה להתקיים בלא טובלנות דתית; (5) מאחר שהחברה של מחר תהא בנויה מן הילדים של היום שמהם יהיו שולטים ונשלטים, וחושיהם מוסרים להם את הסביבה, ודעותיהם מותנות במה שיטע בהם העולם הסובב אותם, הרי תהיה החברה של מחר טובה ורצויה לכשינתן לילדים חינוך מתאים.

תורה זו, השואפת למשימות בלתי־טראנסצנדנטליות, שהן כולן מן העולם הזה והגשמתן נראית קלת־ביצוע, היתה לרוח המפעמת של הדור המתקדם שבצרפת. בה מצאו את הניסוח החריף ביותר של הדברים שהביאו לידי המהפכה האנגלית המוצלחת. אלא שאף ניסוח זה היה עדיין מופשט־מדי לשם צרכיהם התכופים. בא וולטר ותירגמו ללשון קרובה לרוחו. אחרי שהותו באנגליה (1726—1723, כשברח מן העריצות שבצרפת) פירסם את ה„מכתבים האנגליים“ שלו; לכאורה אינם אלא

הרצאה על הספרות והפילוסופיה של אנגליה, אך למעשה הם מלאים לעג על הכנענים שראה אותם בארצו. בספר זה, שהוחרם ונשרף ע"י השלטונות, וכן ביתר כתביו, נתן הסופר המחונן ביטוי לדעותיו, שבהן כלול גם חלק ניכר מתורתו של לוק. נוהגים לראות בוולטר רק את השלילה משום שפעמים הרבה הוא לגלגן, בעל מימרות שנונות ועוקצניות; אך הוא העמיד את כל תולדות האדם על התרבות ועל הקידמה, שהן לדעתו פרי המחשבה וההשכלה. עטו השנון השפיע על דור שלם של הוגי־דעות. אלה לא היו מעונינים בדקדוקים פילוסופים, אלא בהגיון המעשי, המוצא את ביטוי באותם הדקדוקים, וביעילות המעשית של ההגיון. לשם כך ביקשו לעקור את המושגים המוטעים שבמוחות ולנטוע מושגים מושכלים, ועל־ידי־כך יגיעו לתורה־הזהב של השכל וכל הנובע ממנו. כולם, על כל גוני־הדעות שבהם, ראו את האויב מספר 1 בכנסייה: ההמון הגבוער, שלא ידע קרוא וכתוב, לא היה דתי, כִּי־אם נתפס לאמונות־שוא, וכזהני־הדת טיפחו את המצב הזה לשם הגנה על בטחונם כמעמד שליט. על־כן יש לעקור את הרע מן השורש ולתאר את ההיסטוריה כך, שימי־הביניים יהיו „אשמים“ בכל (שהרי אז צמח שלטון הכנסייה). זוהי דוגמה אפיינית לראיה המגמתית של הוגי הדור ההוא, שהיו עלולים להתעלם מערכי־תרבות אדירים, מתוך תורת־חברה מסוימת. כי, כאמור, הכריע לגביהם המעשה — והמעשה היה, שהדת נתאבנה. מכאן — מלחמה בדת, כי היא מנוגדת לשכל!

בין סופרים והוגים אלה בולטים שני אישים, שאמנם שונים הם זה מזה באפיים ובמזגם וממילא גם בגישתם ובדרך הרצאתם, אבל רקע השקפתם הוא דומה. אלה הם הסופר דני דידרו (1713—1784, Denis Diderot) והמתמטיקן ז'אן לרון ד'אלנבר (1717—1783, Jean le Rond d'Alembert). דידרו היה ליד וולטר הסופר המצליח ובעל ההשפעה הגדולה ביותר בצרפת במחצית השנייה של המאה ה־18: גם יצירותיו וגם ביקורתו נגד הקלאסיציזם בספרות עשו רושם עמוק. הוא היה האבטיפוס של העתונאי הטוב שבימינו: מדי פעם התעמק בכל מרצו בתחומים חדשים; ביקש לדעת את היקפה ועמקה של כל בעיה שעניינה אותו, בלא שיהיה מסוגל או מעונין לבנות שיטה שלמה על מה שלמד לדעת. ישרו האינטלקטואלי הביאו לידי כך, שנטש כל מערכת־דעות מקובלת עליו כשנוכח שאינה הולמת עוד את השגתו. כן הגיע מן האמונה בתאינם אל הפאנתאיזם ואל הכלל המוסרי: „העיקר שבאדם היא הכרת האמת ועשיית הטוב“. הודות לקסמו האישי ולשיחתו הנעימה והשוטפת היה דידרו האביר הנערץ בסאלונים הפאריסיאים, בהם חגו חיי הרוח של הארץ מסביב לבעלות־הבית החנניות והמשכילות. כאן לא רק נהגו להקריא יצירות חדשות, אלא גם התווכחו על הפילוסופיה החדשה, ואפילו מי שלא היה עדיין חדר הרוח המתקדמת, ממילא היה מחויב לשחק את משחק־הקידמה: זה היה bon ton „הטון הטוב“, ובאיריה רצינית־למחצה זו נורעו הזרעים הראשונים של המהפכה הספרותית שהובילה למהפכה הפוליטית.

אבל גם אנשים כבדי־לשון ומעמיקי־הגיון נמצאו בסאלונים, ואחד הרציניים והמעמיקים ביותר היה ד'אלנבר. ככל הוגי הדור, נתפס גם הוא לשיטה המטריאליסט־סיתת־חושנית. אבל הוא איש השיטה הברורה, ועל־כן הוא מיטיב לתארה. אינו סופר שבא להפתיע בהברקות־לשון; אלא כשם שבמדע המדויק שלו עליו לבנות היקשים שאין בהם פגם, כך הוא נוהג גם בפילוסופיה, ועשה זאת בלשון יבשה,

מנוגדת לסגנון האפנה, שדוקא משום־כך זכתה לציון כשיא חדש בפרוזה העיונית הצרפתית.

שנים אלה, דידרו וד'אלנבר, קבעו איפוא את דמותה העיקרית של האנציקלור־סדיה בהא' הידיעה, עד שנקראה על שמם בפי הדורות הבאים. אבל למרות העמל העצום שהשקיעו בה, אין לפסוח על צבא עוזריהם, מהם גדולים ומפורסמים, ששמותיהם משכו את החותמים, ועד לאוספי־החומר הטובים והגרועים למיניהם. נציין במקצת את חלוקת העבודה: דידרו חיבר את הערכים על הפילוסופיה הקלסית ועל האומנויות המיכניות; ד'אלנבר כתב חוץ מן הערכים המתמטיים גם את ההקדמה המפורסמת, בה הוא מתאר את תולדות התרבות מן הרנסנס ועד ימיו, כדי להוכיח שהחלה תקופת הטכניקה; וולטר כתב ערכים בהיסטוריה החדשה, בסגנונו העוקצני הידוע, רוסו כתב את הערכים על מוסיקה; וכן השתתפו האתאיסט הלווציוס (Claude Adrienne Helvétius), בעל הסיסמה „האדם הוא מכונה“, שהוא העקבי ביותר בין כל החמרנים הצרפתיים, וכן מייסד השיטה החושנית קונדיאק (Etienne Bonnot de Condillac), הסופר המדיני־פילוסופי המפורסם מונטסקיה, חוקר־הטבע רב־החשיבות בופון (Georges Louis Leclerc de Buffon), שפתח למעשה את הדרך לפני דרווין, כותב־הדרמות מארמונטל (Jean François Marmontel), והבארון ד'אלבאך (Paul Henri d'Holbach). האויב המר ביותר של הכנסיה, שחזה עולם־של־מחר שכולו טוב הודות למדעי הטבע ולטכניקה, שאינם יכולים להביא רעה לאדם, בניגוד לתיאולוגיה...

תחילתו של המפעל היתה במעשה־תרגום צנוע, ומעשה שהיה כך היה: בשנת 1728 הופיעה באנגליה, „האנציקלופדיה של צ'מברס“ בשני כרכים, שזכתה להוצאה שניה כעבור 10 שנים. ב־1739 שהה צ'מברס בצרפת, והציעו לו שיוציא את הספר בצרפתית, אבל בתנאי שיהיה מוקדש למלך לואי ה־15. משום תנאי זה סירב להסכים, והמדפיס הרשמי של המלך הפקיד את התרגום בידי אנגלי תושב־צרפת בשותפות עם גרמני אחד; את פרי טרחתם התחיל להדפיס כאלו הוא מחברו, ולכן הסתלקו אלה תוך מחאות מהשתתפות נוספת. המדפיס מצא בזה אחר זה כמה אנשים כדי שימשיכו בהכשרת החומר דוגמת המתרגמים הראשונים, וגם חשב להרחיב את המסגרת ליותר משני הכרכים שבהוצאה האנגלית, עד שמינה את דידרו כעורך ראשי. עם זאת נפתחה פרשה חדשה לחלוטין, כי דידרו ראה מיד את האפשרויות התעמולניות והחינוכיות היחידות־במינן, שניתנו בידינו, עם תפקיד זה: הרי כאן ספר שנועד לעשרות אלפי חותמים (ההוצאה הראשונה הופיעה ב־30.000 טפסים) ובכל טופס ישתמש מספר גדול של קוראים צמאי־ידעת! על־כן הציב לו את המטרה להפוך את האנציקלופדיה לבטאון של כל מה שהוא מתקדם ואף מהפכני במדעי־זמנו. דרך זו — לתת לא אוצר של ידיעות בלבד, אלא השקפה פילוסופית — הותוותה לפני העורך ע"י „המלון ההיסטורי והביקורתי“ של הפילוסוף הספקן פייר בל (Pierre Bayle), שיצא בשנת 1695: „מלון“ זה פיתח שיטה שרישומה ניכר גם אצל דידרו, בתביעה לשלטון־השכל ולסובלנות דתית, ובשיטה שאינה כבולה (לדעת בעליה) ע"י שום דעות מוקדמות והשקפות סובייקטיביות.

השלטונות ראו מיד עם צאת הכרך הראשון את הסכנה הנשקפת להם מבטאון זה של חבר אנשים, שחלק מהם כבר נידון בהודמנויות שונות למאסר על שום

דעותיהם המהפכניות, או שכתביהם הוזרמו מאותה הסיבה. על-כן היה הצעד ההגיוני האחד — לאסור את המשך ההוצאה; ואמנם כך עשו. דידרו המשיך למרות זאת, והכתיבה והעריכה היו מעכשיו קשר — קשר של האינטלקטואלים נגד העריצים וההוללים, והשתתפו בו גם אנשים חשובים ממחנה ה"אויב", כלומר מבין תופסי השלטון. מדי פעם הצליחו אלה בתחבולות שונות להשיג רשיון, או לפחות התעלמות, ויצא שוב כרך נוסף; הנשים בעלות ההשפעה בתצורה-המלך, ובראשן מדם פומפאדור בכבודה ובעצמה, תרמו סכומים להמשך המפעל, עד שנראו רווחים ממנו — אמנם למר"ל ולא לעורך, שמשכורתו היתה זעומה. הכשרת החומר נעשתה על הרוב בחשאי, וגם קרו מקרים שהביאו את דידרו לידי יאוש: כגון כשגילה לאחר מעשה שהמר"ל, בחששו שמא יקנסו אותו אם שוב יהיה תכנו של איזה כרך, "מהפכני" מדי, השמיט כל מה שנראה לו מסוכן!

אך למרות-הכל זכה דידרו להשלים את מפעל-חייו להציב את דגל-התבונה למשכילי צרפת ואירופה כולה. אמנם עבר את גבול 10 כרכים שקבע לו מראש: עד 1772 הופיעו 28 כרכים, מהם 11 כרכי אילוסטראציות, שדידרו כתב את ההסברים להם (ולשם-כך התמחה, למשל, בהוראות הטכניות הדרושות להסבר כל המכונות שבמקצועות השונים, כדי לתארן באופן קל וברור!).

הספר נפוץ עד מהרה בכל אירופה, והתורה שמונחת ביסודו חדרה לחוגים רחבים, עד שרבים היו סבורים, כמו דידרו עצמו, כי תרופה אחת כללית יש לעולם: חופש בכל השטחים — חופש המחשבה, חופש הדיבור, הכתיבה והפעולה — והשימוש בו בעזרת השכל הישר — כך נוצרו כלי-הזיין הרוחניים, שהכינו את המהפכה הצרפתית הגדולה של שנת 1789, שפתחה דף חדש בהיסטוריה הרוחנית והגשמית של האנושות.

הערה ביבליוגרפית: חוץ מ-28 הכרכים שיצאו ב-1751—1772, ראוי להזכיר את 5 הכרכים של תוספות, שיצאו באמשטרדם ב-1774—1777, ואת 2 הכרכים של המפתח, שיצאו בפאריס ב-1780 — מה שמעלה את מספר הכרכים ל-35. מן ההוצאות המרובות נזכיר כאן: הוצאת ז'נבה, 1777 (39 כרכים קוארטו); הוצאת לוזאן, 1778 (36 כרכים באוקטאב גדול); הוצ' איברדון, 1778 (58 כרכים קוארטו); וכן ההוצאות האיטלקיות — זו של לוקה, 1758-71 (28 כרכים, פוליו), וזו של ליורנו, 1770 (33 כרכים). — פרטים מלאים לאנציקלופדיה ולבוניה ימצא הקורא בחוברת-היובל, *Diderot et l'Encyclopedie*, שיצאה (1951) ע"י הספריה הלאומית בפריס.